

Josip
Vidmar

Dva zapisa

SUB SPECIE AETERNITATIS

O Cankarjevih Podobah iz sanj so pri nas pisali sorazmerno malo. Knjiga je zaključek in nekako dognanje njegovega dela, kar je posebno razvidno iz njenega artističnega značaja, se pravi iz njene skrajne dematerializiranosti in popolne prosojnosti vsega življenjskega in snovnega, česar se dotakne njena pripoved ali njena sanjska misel. Skratka, obvladati moraš celotno nemajhno gradivo Cankarjevega stvarstva, če hočeš ob

tej knjigi podati sintezo njegovega umetništva, kakor bi bilo prav in potrebno. Nekaj piscev si je izbralo ožjo in lažjo nalogo, razbor njegove miselnosti, ki je velikopotezno izražena v zaključku knjige. Tam izpove Cankar, čeprav ne prvič, pred obličjem smrti, ki mu izprašuje vest, svoj znani moralno nazorski triptih: mati, domovina, bog, s katerim so nekateri gorečneži dokazovali njegovo katoličanstvo, hoteč s tem reševati našo katoliško domovino. Podobno ožjo in lažjo nalogo sem si tukaj izbral tudi jaz, ker želim ob istem zaključku knjige pregledati Cankarjevo misel z drugega stališča, a nikakor ne v zvezi z rečenim triptihom, temveč ob besedah Smrti, ki je v njegovem koncu glasnica samega večnega sodnika.

Besede, za katere mi gre, bodo tu navedene nekoliko okrajšane, ne da bi bil s tem njihov smisel kakorkoli prizadet. Glase se: »Žela sem veličastno žetev, na brezmejnih njivah sem jo žela . . . Zasmilil se ti je ta ali oni zlati klas, ki je padel . . . Nisi pomislil, da to zlato klasje, ki je bilo pokošeno in povezano v snope, ni umrlo, temveč da bo obrodilo tisočkratno življenje! Pomislil nisi, da nikoli še nobena solza ni bila potočena zastonj, da nikoli nobena kaplja krvi še ni bila prelita zastonj!« Za te besede mi gre, ker so velike ali vsaj daljnosežne in ker so važne Cankarju samemu, saj jih je položil v usta božji dekli, izvrševalki najvišje pravičnosti. Zato si tudi skoraj ni mogoče misliti, da bi se bil zadovoljil z nepretehtanim ponavljanjem fraze, ki jo stoletja in stoletja vztrajno ponavljajo vsi tabori sveta, vredni in nevredni. Nikakor, treba je verjeti, da je tu, ko govori na koncu svoje,

vojni posvečene knjige in tako rekoč na koncu svojega dela in življenja in skorajda na koncu vojne same, da govori, kar govori, iz intimnega, polnega prepričanja in z vso odgovornostjo do svoje zavesti in vesti. In ravno zaradi tega si moramo gledati te besede naposled le odgovoriti na nekaj bistvenih vprašanj, saj je od izida te knjige preteklo več kot petdeset let, polnih dogodkov, dramatike in strahot ter vsakršnega izkustva in preizkušenj.

Predvsem: o katerih žrtvah pravzaprav govori Smrt v svoji obtožnici? Nobenega dvoma seveda ne more biti, da predvsem o padlih in žalujočih v vojni, ki je Cankarja prizadela do dna srca in zaradi katere je njegova knjiga nastala. Božja dekla govori sicer o brezmejnih njivah, vendar tri žrtve, od katerih je Cankar dvema napisal nekakšne osmrtnice, celo imenuje z njihovimi resničnimi imeni: Milavca, Valenčiča, Berceta, kar nas navaja na vtis, da govori predvsem o žrtvah te vojne, če ne že kar o naših bližnjih, domačih, slovenskih padlih in žalujočih. Toda ko spregovori o smislu potočenih solz in prelite krvi, utemeljuje svojo misel nenadoma s smislom vseh žrtev sveta, in to ne samo sedanjih, temveč tudi nekdanjih, saj pravi, da »še nikoli nobena solza ni bila potočena zastonj in nikoli nobena kaplja krvi ni bila prelita zastonj«. Ne vem, ali je »zastonj« prava beseda na pravem mestu. Pravzaprav hoče namreč reči: ni bila prelita ali brez smisla ali brez haska ali brez koristi, kajti določeno je, da bodo žrtve obrodile tisočkratno življenje. Toda katerim žrtvam velja ta obljuba?

Po Cankarju, se pravi, po besedah Smrti, velja pravzaprav vsem žrtvam vseh časov in dežel. Razpravljati o tej misli se mi zdi skoraj nepotrebno in bi bilo podobno ugibanju o božji previdnosti ali, če hočete, o materialističnem determinizmu ali o spiritualistični predestinaciji ter njenem nasprotju, o čemer je skorajda vse potrebno povedal že I. Kant v svojem poglavju o antinomijah človeškega razuma. In tudi če besed Smrti ne raziskujem do teh njenih zadnjih nasledkov, se mi zdi njihov smisel vsekakor nesprejemljiv in potreben omejitve. In naposled še to: kako je z žrtvami velikih naravnih katastrof in kaj je s krvjo, ki ni bila prelita, in z ljudmi, ki niso odšli s sveta kot žrtve? Razen če vštujemo med žrtve vse živo v tistem smislu, ki ga vsebuje Stalinova, pred nedavnimi leti izrečena sentenca, da navsezadnje zmeraj le zmaga smrt. Vse to vodi, kakor vidimo, bogvedi kam. Zagotovo pa je res, da je Cankarjeva misel o opisani posvečenosti vseh, vseh žrtev moralno zelo nejasna in celo nevarna.

Cankarjevo čustvo in misel sta se v obravnavanih stavkih vendarle nanašala predvsem na žrtve prve svetovne vojne, zlasti seveda na naše. In četudi je tako, je treba tudi tako omejeno njegovo misel postaviti v prave meje. V vsak boj in v vse procese, v katerih se točijo solze in preliva kri, so zapletene vsakršne človeške osebne in splošnejše moči, dobre in zle, napredne in nazadnjaške, pa tudi povsem nevtralne ali nedolžne ali nezavedne. Žrtve padajo v vsakem spopadu na obeh straneh in usoda ne izbira, temveč kosi, kar pač pride v njen doseg, in se ne briga, kateremu taboru kdo pripada, dobremu ali zlemu. In če je tako, ali je mogoče žrtve obeh taborov enačiti? Ali morejo biti in so res žrtve te in one plati enako plodne za bodoče »tisočkratno življenje«? In ali potemtakem res ni bila nikoli nobena kaplja krvi — take ali take — prelita zastonj? Ali smemo tako enačiti človeške stvari, pa četudi gre za kri in žrtve našega življa? Ni lahko reči, da tega ne smemo, kajti to se navsezadnje pravi zanikati smisel

življenju in bitju mnogim in mnogim ljudem. In vendar — ne smemo drugače. Zakaj to bi pomenilo konec vsakega vrednotenja, vsake dolžnosti in vsake odgovornosti. In tega resnično ne smemo ne priznati ne sprejeti.

Še jasnejše bo vse to, če to abstraktno razmišljanje prenesemo v konkretno resničnost, v kateri in zaradi katere je nastala Cankarjeva knjiga. Tabora tedanjega svetovnega spopada sta bila že takrat za vsakega razvitega človeka pri nas jasna. Nas, Slovence, je zgodovinska usoda pahnila v tistega izmed njiju, ki je bil nasproten našim težnjam in vsemu, kar se nam je zdelo za človeštvo vsaj napredno, če ne odrešilno. Boriti smo se morali na strani sovražnega tabora. V bistvu so bili res vsi naši ljudje žrtve in dvakratne žrtve tisti, ki so morali dati življenje za zavrženo stvar centralnih moči. V tem smislu so bili vsi naši ljudje po nedolžnem škodljivi stvari človeškega napredka. Seveda je imela ta škodljivost že takrat vsakršne odtenke — od tistih, ki so v svoji zaslepljenosti vneto in zvesto branili habsburški prestol, mimo tistih, ki so se brez misli pokorili zakonom stroja, v katerega so bili vključeni, do tistih, ki so želeli storiti ali ki so storili vse, kar so mogli, za uničenje osovražene monarhije in za nastanek nove države, med katere je spadal tudi Cankar sam. Toda ali so bile res žrtve vseh tako različno orientiranih naših ljudi enakovredne pred našo zavestjo, pred zgodovino ali pred tistim, čigar dekla in glasnica je Smrt? Ali je mogoča pomisel, da smo v velikanskih katastrofah, kakršna je bila na primer prva svetovna vojna, vsi samo žrtve neznanih usodnih sil, in to enake žrtve? Pomisel, ki se morda tudi nekako svetlika v Cankarjevih besedah, o katerih govorim, in ki je kljub vsemu popolnoma nedopustna, o čemer nas je tako temeljito poučila druga svetovna vojna.

In vendar je Cankar, ki je bil nekoč prodoren analitik slovenske miselnosti ali miselnosti, ki so živele med Slovenci, zelo verjetno, skoraj nedvomno vse to videl in vedel. Vprašanje pa je, ali je imel in mogel imeti moralno moč govoriti vse to svojim ljudem v obraz kljub bolečinam in trpljenju, ki so jih prenašali. In vrhu tega je jasno, da bi ničesar takega ne bil mogel objavljati. In vendar, ali morejo in smejo biti ti momenti razlog za enačenje vsakršnih žrtev tedanjega časa in vseh časov, kakor to dela v svojem ogovoru Smrt? Včasih se ti hoče zazdeti, da Cankar nekako neodvisno govori samo o vrednih žrtvah in da ravno tako neodvisno nevednih sploh ne jemlje v poštev. Toda njegovo korenito posploševanje: nikoli, nikoli, nobena solza, nobena kaplja krvi? Potem se ti spet zdi, da je dopustil, da sta ga spričo krvave katastrofe preplavila človečanska groza in usmiljenje. In da se je pričel oklepati vsakršnih vizij sub specie aeternitatis, katerih ena je tudi ta njegova Smrt. Morda se mu je iz usmiljenja do neizmerne trpljenja zahotelo pred obličjem večnosti vse razumeti in v žalovanju nad vsem vse odpustiti? Kdo bi to vedel, kdo bi se znašel v zapletenih vzgibih tega tako kompliciranega srca? Za nas, bralce, ostane zapisano njegovo nerazložljivo in nesprijemljivo vserazumevanje in vso-odpuščanje pred obličjem večnosti, ki ju je trideset let pozneje v popolnoma preglednih okoliščinah in v popolnoma prejasnjem položaju med Slovenci v Strahu in pogumu ponovil Kocbek, ter jima dodal še izenačenje, kakor Cankar sub specie aeternitatis, toda zaradi osebnih simpatij do metafizične orientacije zločinskega tabora, medtem ko je Cankar storil, kar je storil, iz ljubezni do naroda in iz usmiljenja do človeka, in to v popolnoma izjemnih okoliščinah in v posebnem življenjskem položaju.

Ta položaj je treba imeti pri presoji opisane njegove zablode, ki, ne oziraje se na vse, ostaja zabloda, živo pred očmi, če mu hočemo biti pravični in če si hočemo biti psihološko vendarle na jasnem o zaključku Podob iz sanj in o tej knjigi v celoti. Po njegovi vrnitvi z Dunaja leta 1910 je v njegovem delu prišlo do globoke spremembe, do očitnega preloma. Njegova bojevitost se je nemara zadnjč izbruhala v Hlapcih, v satirični drami, ki je že hudo prizadeta z dramaturško povsem nesprejemljivim in nepotrebnim, sentimentalno liričnim petim dejanjem. Po tem času se njegova pisateljska pozornost obrne od družbenopolitične problematike in se v glavnem posveti lastni notranjosti: spominom, intimnim izpovedim in priznanjem in vsakršnemu romanju po katakombah lastnega srca in človeške duše. Takrat nastane vrsta njegovih kratkih, pretresljivih črtic, ki so samo-obtožbe in obtožbe človeka, s katerim pa je spet zmeraj obtožen tudi sam. In tako se zvrste njegovi spomini na mater, ki so posebno boleči, njegov avtobiografski fragment »Moje življenje«; visoka pesem religije hrepenenja, posvečena nekdanji Cukrarni: »Lepa Vida«; njegova nemara najmučnejša spoved: »Grešnik Lenart«, in število krajših stvari, med katerimi so prav posebno dragocene obtožujoče živalske črtice, če je prav te, tako globoko duševno tajnovidne zgodbe in drame v malem, imenovati s tem imenom. Vse to delo priča složno o skoraj pobožni moralni zbranosti, polni neke melanholije in kesanja, o posebni zamišljenosti v skrivnosti človeka in v pota in zmote lastnega življenja, o izpraševanju vesti s sklonjeno glavo. Izidor Cankar nam tudi poroča o pisateljevem tedanjem stanju, da je bil utrujen, telesno izčrpan in po njegovi lastni izjavi star ter poln smrtnih slutenj, ki so se tako kmalu uresničile. In v tem stanju nahrumi nanj usoda z izbruhom evropske in svetovne tragedije. Ali se je mogel tak še spoprijeti z viharjem in ali je mogel sredi vsesplošne krvave drame s svojo razboljeno vestjo trdno razbirati krivo od nekrivega za svoj mučeniški narod? Ali kako naj bi bil celo sodil žrtve, prelite solze in kri? Ne, zatekel se je v podobe iz sanj, polne bolečine in groze, v skrite kamrice človeškega srca, k izpraševanju po zadnji resnici, v svečane vizije, polne usmiljenja do človeka, ki ga je hkrati obtoževal zaradi njegove uničevalnosti, v nadzemske fantazije in v prizore zemeljskih strahot. In mogel je govoriti samo še o grozi in o svoji žalujoči ljubezni in iz te se je rodila tudi usmiljena in tolažilna, toda strašna misel o tem, da nikoli nobena solza in nobena kaplja krvi ni bila prelita zastonj — misel, ki je ne mi ne človeški rod ne more in ne sme ne potrditi ne sprejeti.

SGANARELOV GOVOR

V petem dejanju Don Juana razvije ta bleščeči brezbožnik in očitni grešnik po grozljivo ciničnem srečanju s svojim očetom znameniti načrt za novo, varno in uspešno življenje, ki ga namerava zastreti z grehoto prenekatero dobe, se pravi s svetohlinstvom. Načrt se opira na porazno analizo družbe in na spoznanje o pobožnjaški obrti, s katero se ukvarja toliko spretnih in uspešnih ljudi, ki uporabljajo masko svetosti, da vodijo svet za nos. Ko razodene svojo zamisel omejenemu slugi, pade ta v tako obupno ogorčenje in v tako nepomagano sveto jezo, saj je bil ravnokar priča Don Juanovemu prvemu preizkusu njegove namere, da izbruhne v zagovor

večne, od boga utrjene morale, v mogočno zmedeno tirado, ki na poseben način osvetljuje Molièrov odnos do stvari, za katero tu gre.

Ta mogočni samogovor povzroča razlagalcem in komentatorjem od Molièrovih časov precejšnje težave. Znano je namreč, da cerkveni krogi komediografu niso zamerili samo Don Juanovega načrta, ki vsebuje kritiko svetohlinstva, marveč jih je ravno tako razburil tudi ta Sganarelov monolog, češ da v njem Molière namenoma prepušča ali izroča besedo o največjih in svetih rečeh nevednežu in prostaku, v čigar modrovanju niso videli posmeha samo komedijski osebi, marveč tudi nauku kot takemu in, kar je še huje, posmeh njegovim uradnim razlagalcem, se pravi — sveti cerkvi.

Najpreprostejša razlaga tega prizora sicer meni, da je Molière s tem govorom hotel olajšati vtis obeh zelo mučnih in moralno dovolj strašnih prizorov, ki stojita pred njim in zaradi katerih Sganarel vzkipi. Bil naj bi tedaj komičen kontrast ali intermezzo. Toda ta razlaga je vendarle komaj verjetna. Tematika obeh prizorov je le pretehtna in Molièru prevažna, saj vsebuje maščevanje zaradi Tartuffa, ki so ga onemogočili ravno cerkveni krogi, ker se jim je zdela kritika svetohlinstva vendarle preveč drzno izzivalna. Ali je mogoče sprejeti misel, da se satirik tu mahoma spremeni v burkeža in pavliho? Kaj je tedaj Molière v resnici hotel s tem govorom? V čem je smisel njegovega nesmisla? In če je vendarle ostal satirik? Komu naj bi se s Sganarelovim pleteničenjem posmehoval? Zasmehovati Sganarela samega gotovo ne bi imelo in nima smisla. Komu tedaj? Ali čemu?

V svojem zasmehovanju najrazličnejših negativnih pojavov v tedanji družbi pozna Molière dve metodi, posredno in neposredno. Preciozne, smešne markije, dlakoepske filozofe, ambiciozne meščane, zlasti pa zdravnike izpostavlja zasmehu neposredno s tem, da se njihovi predstavniki smešijo sami s svojim besedovanjem in ravnanjem. V nekaterih primerih, kakor pri zdravnikih, pa kdaj opravi to smešenje tudi oseba, ki iz takega ali drugačnega vzroka nastopa kot zdravnik, dasi to ni, in ki z groteskno karikiranim govorjenjem in ravnanjem dela vtis pravega zdravnika, od katerega se po smislu svojih besed in dejanj pravzaprav komaj razlikuje, kakor je eno in drugo očitno karikirano. Obe metodi uporablja Molière pri obravnavanju stanov in oseb, ki se mu jih ni bati, recimo precioz in zdravnikov, ko prve karikira z njihovo služinčadjo, druge pa morda najizdatneje z junakom burke Zdravnik po sili, se pravi z nekdanjim slugo neznanega zdravnika.

Ta bivši sluga modruje o neki bolezni takole: »Mnenja sem, da te ovire pri gibanju z jezikom povzročajo neke vlage, ki jim mi, učenjaki, med sabo pravimo perniciozne vlage . . . Zakaj izhlapine, ki se delajo iz odtoka vplivov, kakršni nastajajo v območju bolezni in ki tako rekoč izvirajo iz . . . Če tedaj izhlapine . . . prihajajo z leve strani, kjer so jetra, na desno, kjer je srce, se zgodi, da pljuča . . . ki imajo z možgani zvezo, in sicer po votli žili, če tedaj na svoji poti srečajo imenovane izhlapine, ki polnijo ventrikule — lopatice . . . in ker imajo . . . neko maligniteto . . . ki se razvija iz ostre vlage, spočetka v konkavnosti trebušne mreže, se zgodi, da te izhlapine ossabandus, nequeis, potarinum, quipsa, milus. To je točni vzrok tega, da je vaša hči nema.«

Pri vsem svojem nesmislu je ta diagnoza vendarle v marsičem podobna številnim primerom zdravniškega modrovanja, na kakršne naletimo v Molièrovih besedilih. Nedvomno je, da se Molière s to medicinsko zmedo še prav posebno norčuje iz zdravnikov in njihove vede. In zdaj si poglejmo

propoved, o kateri ta zapis pravzaprav govori. Razburjeni in ogorčeni Leporello, ki ima pri Molièru ime Sganarel, daje svoji ogorčenosti duška s takimle govorom: »Ne, gospod, tega ne prenesem več, zdaj moram spre-govoriti. Storite z menoj, kar hočete, tepite me, pokončajte me z batinami, ubijte me, če hočete; moram si dati duška in vam kot zvest sluga povedati, kar sem vam dolžan. Vedite, gospod, da hodi vrč toliko časa k studentu po vodo, dokler se ne ubije. In prav dobro pravi tisti pisec, ki ga ne poznam, da je človek na tem svetu kakor ptič na veji; veja je zvezana z drevesom, kdor se veže z drevesom, uboga dobre nauke, dobri nauki so vredni več, kakor lepe besede, lepe besede so doma na dvoru, na dvoru so dvorjani, dvorjani se podrejajo modi, moda izvira iz muhavosti, muhavost je lastnost duše, duša je tisto, kar nam daje življenje, življenje se konča s smrtjo, smrt nas navaja na misel o nebesih, nebesa so nad zemljo, zemlja ni morje, morje burkajo viharji, viharji ogrožajo ladje, ladji je potreben dober krmar, dober krmar je razsoden, razsodnost ne živi v mladini, mladina mora ubogati starejše, starejši ljubijo bogastvo, bogastvo dela bogataše, bogataš ni ubog, ubogi žive v sili, sila ne pozna zakona, kdor ne pozna zakona, živi kot divja žival, iz česar sledi, da boste pogubljeni k vsem hudičem!«

Očitno gre tudi tukaj za parodijo. Parodija o zdravnikih je seveda povsem nedvomna. Drugi govor pa je nekoliko manj očitno obarvan, toda če naj ima svoj satirični smisel, ki ga verjetno vendarle ima, nam ga lahko najbolje razloži Don Juanova zamisel novega življenja, ki je neposreden povod za ta Sganarelov izpad. In zoper koga meri Don Juanova neznanska analiza organiziranega svetohlinstva v družbi? Ali še drugače: zoper koga je bilo naperjeno delo, zaradi katerega je bila igra o Don Juanu napisana? Zoper Tartuffa ali Svetohlinca. Toda ali ni znano, da je nosil Tartuffe v prvotni različici duhovniško sutano in da je bil kratko malo duhovnik? In mogočna družbena organizacija, ki je zaščitnica tako prave kot hlinjene pobožnosti in svetosti? Ali ni to sveta cerkev? Ta pa je nevaren sovražnik, kar je Molière že izkusil. Ali ni potemtakem tako, da se tukaj, v tem govoru, iz previdnosti posmehuje ne samo posredno, temveč tudi zelo previdno, s karikaturou poučevanja in modrovanja dušebrižnikov in pastirjev, ki žele reševati zablodelo ali celo pogubljeno ovco? Ali vsaj s karikiranjem in zasmehovanjem umske ravni teh razsvetljevalcev človeškega rodu?

Znano je, da je bil Molière učenec dijonskega korarja Gassendija. Ta je učil, da je bog sicer neskončen ter potemtakem tudi en sam, edinstven in večern, da pa nas vsaka druga predstava o njem vodi k čutnim prisposodbam, ki so v popolnem nasprotju z njegovo popolnostjo. Skratka, govoril je o bogu s spoštljivo redkobesednostjo, ki je v skrajnem nasprotju s puhlo in predrzno zgovornostjo poklicnih božjih oznanjevalcev, saj ti govore o njem, kakor je dejal tudi Goethe, kakor da bi bil bog eden izmed njih in kakor da so lahko z njim popolnoma domači. In vsak oznanjevalec in vsak vernik si sme domišljati in si domišlja, da ve o njem vse in da sme o njem in o njegovi volji vse tudi govoriti. Verjetno je, da ima Molièrova neprijaznost do klera svoj izvor ne samo v sovraštvu do svetohlinstva, temveč ravno tako tudi v zaničevanju te omejene in brezčutne, samozavestne familiarnosti s skrivnostjo, ki se je in se še vedno tako brez sramu manifestira v toliko in toliko spoznavalcih in oznanjevalcih Gospoda in njegovega nauka.

Skratka: Molière je v Don Juanovem načrtu za varno nadaljevanje cinično zavrženega življenja izvedel svoj poglavitni napad na cerkev in kler, in sicer z najbolj občutljivega stališča, ki ga naša kritika človeških in družbenih pojavov pozna, s stališča morale in človeške vesti. Možno in verjetno je, da mu ta izpad ni zadostoval. Zato je v Sganarelovi pridigi svojo invektivno prenesel še v nov medij, in sicer v medij človeške misli in pameti. Pridiga je seveda parodija, toda v vsaki smiselni parodiji je zajeta tudi resnica originala in s parodijo je zadet original sam. In zdi se mi, da je s Sganarelovim nesmislom obsojena zgovorna mizernost originalnega verskega pouka. Parodija je burkasto norčevanje in ni se čuditi, da so bili originalni pridigarji prizadeti v svojem dostojanstvu in v svoji samozavesti ravno s tem Sganarelovim govorom in da so Molièrovo delo obsojali tudi zaradi njega. Mislim, da je njihova reakcija dober napotek za ugibanje o smislu samogovora, za katerega gre, kakor je njihova reakcija, ki ni omejena samo na Molièrov čas, tudi odlično navodilo za razumevanje Tartuffa ali Svetohlinca v celoti, posredno pa tudi kažipot za pravilno razlago Sganarelovega nabreklega in verjetno smiselno nesmiselnega besedičenja.

Pastorale

Kajetan
Kovič

PRVA V urah teče beli čas.
Plamenijo mračne glave.
V temni gori kliče glas.
Za vodami so daljave.

Kri v nevestah koprni.
Kašče pokajo od zrnja.
Bik rjove od slasti.
Beli venci so iz trnja.